

ƏXLAQIN PSIXOLOJİ VƏ EPİSTEMOLOJİ MƏNBƏYİ PROBLEMİ: MƏHƏMMƏD ƏMİN SƏDRƏDDİN ŞİRVANININ FƏLSƏFƏSİ NÜMUNƏSİNDƏ

f.f.d., dos. Anar Qafarov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
anargafarov@ait.edu.az

XÜLASƏ

Hər bir millətin və xalqın mövcudluğunu qoruması onun özünü milli, mədəni və tarixi aspektlərdən tanıması ilə düz mütənasibdir. Bu mənada, dərin tarixi-mədəni köklərə malik olan xalqımızın hər bir fərdinin və aliminin üzərinə Azərbaycan mədəni irsinin əsas nümayəndələri olan mütəfəkkirlərin əsərlərini gün üzünə çıxararaq onları tədqiq etmək, xalqa və hətta dünyaya çatdırmaq, qıyası, Azərbaycan mədəni irsinə sahib çıxmaq kimi mühüm bir vəzifə düşür. “Əxlaqın psixoloji və epistemoloji mənbəyi problemi: Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvaninin (v.1036/1627) fəlsəfəsi nümunəsində” adlı hazırlamış olduğumuz məqalə də məhz belə bir vəzifə şüurunun əsəridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizdə, demək olar ki, çox da araşdırılmayan Məhəmməd Əmin Şirvaninin əxlaqın psixoloji və epistemoloji mənbəyinə dair fikir və yanaşmalarını gün üzünə çıxarmaq, onun əxlaq düşüncəsini etikanın əsas problemləri müstəvisində müzakirə obyektinə çevirməkdir.

Məqalə üç əsas tezisi ehtiva edir: 1. Məhəmməd Əmin Şirvani, sadəcə, Qafqaz bölgəsində deyil, eyni zamanda, Osmanlı hüduqlarında da öz elmi yanaşma və xidmətləri ilə tanınan bir mütəfəkkirdir. 2. Şirvaniyə görə, həm xarakter və qabiliyyət, həm də davranış olaraq əxlaqın mənbəyi insan ruhu, etik mühakimələrin müəyyənləşdirilməsi etibarilə epistemoloji mənbəyi isə ağıldır. 3. Onun əxlaq düşüncəsi Antik dövr yunan əxlaq fəlsəfəsi, Orta əsr İslam əxlaq fəlsəfəsi, xüsusilə də bu istiqamətdəki fəlsəfəni İslam düşüncəsində daha da sistematik hala gətirən Nəsirəddin Tusinin əxlaq fəlsəfəsinin izlərini daşıyır.

Açar sözlər: Məhəmməd Əmin Şirvani, İslam fəlsəfəsi, əxlaq, nəfs, ağıl.

Giriş

Şərq fəlsəfəsinin əsasında meydana gələn Azərbaycan fəlsəfi fikri bu fəlsəfənin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Burada Azərbaycan deyincə, məşhur filosof Seyid Hüseyn Nasrın da qeyd etdiyi kimi, təkcə vaxtilə Rusiya İmperiyası tərəfindən sərhədləri çəkilən, XIX əsrdə rusların məğlubiyyətindən sonra İran tərəfindən böyük bir hissəsinin üzərində hökmranlıq edilən əraziləri deyil, eyni zamanda, bu bölgənin şimalından cənubuna, oradan da İraq və Türkiyə sərhədlərinə qədər uzanan ərazini (Nasr 2010, 122-123) və Azərbaycan mədəniyyət coğrafiyasını nəzərdə tuturam. Bu ərazidə və mədəniyyət coğrafiyasında Orta əsrlərdən etibarən yüksək sivilizasiyaların mövcud olması mədəniyyətin əsası olan fəlsəfi dünyagörüşün təşəkkül və inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Bu mənada, Bəhmənyar, Eynəlqüzat Həmədani, Şihabəddin Sührəverdi Məqtul, Nəsirəddin Tusi, Siracəddin Ürməvi, Əkmə-ləddin Naxçıvani və s. kimi dahi filosofların bu torpaqlarda yaşayıb-yaratması təsadüfi deyildir. Bu dahi azərbaycanlı mütəfəkkirlər fəlsəfi, ictimai, siyasi və təbiət elmləri sahəsində qələmə aldıkları qiymətli əsərləri ilə İslam sivilizasiyasına böyük töhfələr vermişlər. Onlar Şərq, xüsusilə də İslam fəlsəfəsinin təşəkkülü və fəlsəfi fikrin Orta əsrlərdən etibarən Azərbaycanda formalaşma və inkişaf prosesi baxımından tədqiq edilməsi zəruri olan mühüm filosoflardır. Belə mütəfəkkirlərdən biri də Azərbaycan mədəni və fəlsəfi irsinin əsas nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvanidir. O, məntiq, fəlsəfə, əxlaq və s. kimi əsərləri ilə yanaşı, İslam düşüncəsində yazdığı şərh və haşiyələrlə, sadəcə, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinə deyil, Osmanlı fəlsəfəsi tarixinə də mühüm töhfələr vermişdir. Bu mənada, bu gün Türkiyədə M.Ə.Şirvaninin həyatı ilə yanaşı, onun dünyagörüşünün müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı tədqiqatların aparılması heç də təsadüfi deyildir. Hətta araşdırmalarımız sayəsində Azərbaycandakı tədqiqatlarla müqayisədə Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı Türkiyədə daha çox tədqiqat işləri aparılmış olduğunu müəyyənləşdirdik. Bunu dahi azərbaycanlı mütəfəkkirin yaradıcılığının böyük hissəsini dövrün müəyyən şərtlərinin tələblərinə görə, Osmanlıda keçirmiş olması ilə izah etmək mümkündür.

Şirvaninin həyat və düşüncə fəaliyyətinə dair Türkiyədə ərsəyə gətirilən tədqiqatlar arasında Ömer Çelikin “Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şirvani'nin həyatı və Feth Suresi tefsirinin təhkiği” adlı bir magistratura dissertasiyası (Marmara Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü Tefsir Hadis Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, 1991, 52 səhifə) və “Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şirvanî'nin Həyatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri” (*Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995-1997, sayı: 13-14-15, s. 211-224) adlı bir məqaləsi ilə yanaşı, Ahmet Kamil Cihanın “Muhammed Emin

Şirvânî” (*Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı’da Felsefe ve Aklî Düşünce*, 2015, cilt: VIII, s. 715-734), “Şirvani’nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İlgili Eseri: El-Fevaidü’l Hakaniyye” (*The Journal of Academic Social Science Studies*, Aprel, 2013, cilt: VI, sayı: 4, s. 229-243), “Mehmed Emin eş-Şirvânî’nin Meâd ile İlgili Risâle fi tahkîki’l-mebde ve’l-meâd Adlı Risalesi: Tahlil, Çeviri ve Tahkik” (*Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016, cilt: II, sayı: 4, s. 57-102), Ramazan Altıntaşın “Şirvani Sadreddinzade” (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 39, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, səh. 208-209.), Hülya Alperin “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazali Şarihi Olarak Sadreddinzade eş-Şirvani ve Şerhu’r-Risaleti’l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği” (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, sayı: 21, 59-80), “XVII. Asırda Bir Osmanlı Düşünürünün Gazzali Yorumu: Sadreddinzade eş-Şirvani’nin Kavidü’l-Akaid Şerhi Örneği” (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 271, 07-09 Ekim, 2011, səh. 869-878.), Şükrü Madenin “Sadreddinzade Şirvani’ye Göre Bir İlim Olarak Tefsir ve Değeri” (Osmanlı’da İlm-i Tefsir, Editörler M. Taha Boyalık ve Harun Abacı, İstanbul: İSAR Yayınları, 2019, səh. 357-390.), Salih Yalının “Şirvani’de Ahlak ve Siyaset” (*Bilimname: Düşünce Platformu*, 2013/1, sayı: 24, s. 9-30) kimi məqalələri qeyd etmək olar. Bu məqalələr arasında, sadəcə, Salih Yalının yazdığı məqalə mövzumuz ilə birbaşa əlaqəli tədqiqat olsa da, qeyd etməliyik ki, həmin məqalədə müəllif etik məsələlərə daha çox deskriptiv metodla yer verərək, əxlaqı psixoloji və epistemoloji mənbəyi etibarilə müzakirə obyektinə çevirməməkdədir.

Məhəmməd Əmin Şirvani və onun dünyagörüşü haqqında Azərbaycanda ki tədqiqatlara gəlincə, hər şeydən əvvəl, bu tədqiqatların kəmiyyət baxımından qənaətbəxş olmadığını deyə bilərik. Belə ki, ölkəmizdə Şirvaniyə həsr edilmiş tədqiqatlar arasında Zakir Məmmədovun “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi” adlı əsərinin 283-284 səhifələri arasında² yer verdiyi məlumatı, Kamandar Şərifovun “Muhammed Emin Şirvânî Üsküdârî” (Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, 11-13 Kasım, 2016, Bildiriler, c. II, səh. 217-221, Editör: Dr. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2017) və bu sətirlərin müəllifi Anar Qafarovun “İslam fəlsəfəsinin təşəkkülündə azərbaycanlı filosofların rolu” adlı yazdığı fəsil ilə həmmüəllifi olduğu “Azərbaycanda ənənəvi din” adlı kitabın 187-192 səhifələri arasında yer verdiyi “Məhəmməd Əmin Şirvani” adlı məqaləsi³ xaricində Şirvaninin sırf fəlsəfə və etikaya dair düşüncələri-

² Bax. Zakir Məmmədov, *Azərbaycan Fəlsəfəsi tarixi*, Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006.

³ A.Qafarov, “İslam fəlsəfəsinin inkişafında rol oynamış Azərbaycanlı filosoflar”, *Azərbaycanda ənənəvi din*, redaktorlar: Aqil Şirinov və Nahid Məmmədov, Bakı: 2014, s. 132-196.

ni dərindən müzakirə obyektinə çevirən və təhlil edən hər hansı bir tədqiqat işinə və ya məqaləyə rast gəlmirik.

Nəticə etibarilə qeyd edilməlidir ki, Şirvaninin fəlsəfi dünyagörüşünə dair geniş və spesifik təsəvvür formalaşdırmayan mövcud tədqiqat işlərində əxlaq fəlsəfəsinin ən mühüm mövzularından olan əxlaqın mənbəyi problemi, ümumiyyətlə, müzakirə obyektinə çevrilməməkdədir. Bütün bunlar “Əxlaqın psixoloji və epistemoloji mənbəyi problemi: Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvaninin (v. 1036/1627) fəlsəfəsi nümunəsində” adlı tədqiqatımızın əhəmiyyətini ortaya qoymuş olmalıdır.

Digər tərəfdən, hər bir millətin və xalqın öz mövcudluğunu qoruyaraq davam etdirməsi üçün özünü milli, mədəni və tarixi aspektlərdən tanıması olduqca vacibdir. Bu mənada, dərin tarixi-mədəni köklərə malik olan Azərbaycan xalqının hər bir alim və mütəxəssisinin üzərinə Azərbaycan mədəni irsinin əsas nümayəndələri olan mütəfəkkirlərin əsərlərini gün üzünə çıxarmaq, onları tədqiq etmək, xalqa və hətta dünyaya çatdırmaq, qıssası, Azərbaycan mədəni irsinə sahib çıxmaq kimi mühüm vəzifə düşür. “Əxlaqın psixoloji və epistemoloji mənbəyi problemi: Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvaninin (v. 1036/1627) fəlsəfəsi nümunəsində” adlı hazırlamış olduğumuz bu məqalə də məhz belə bir vəzifə şüurunun əsəridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Məhəmməd Əmin Şirvaninin əxlaqın psixoloji və epistemoloji mənbəyinə dair fikir və yanaşmalarını gün üzünə çıxarmaq, onun əxlaq düşüncəsini etikanın əsas problemləri müstəvisində müzakirə obyektinə çevirməkdir.

Araşdırmamızın əsas müddəaları isə bunlardır: 1) Məhəmməd Əmin Şirvani, sadəcə, Qafqaz bölgəsində deyil, eyni zamanda, Osmanlı hüdudlarında da öz elmi yanaşma və xidmətləri ilə tanınan mütəfəkkirdir. 2) Şirvaniyə görə, həm xarakter və qabiliyyət, həm də davranış olaraq əxlaqın mənbəyi insan ruhu, etik mühakimələrin müəyyənləşdirilməsi etibarilə epistemoloji mənbəyi isə ağıldır. 3) Onun əxlaq fəlsəfəsi Antik dövr yunan, Orta əsr İslam və xüsusilə də Nəsirəddin Tusinin əxlaq fəlsəfəsinin izlərini daşıyır.

Məhəmməd Əmin Şirvaninin həyat və yaradıcılığı

Şimali Azərbaycanın Şirvan bölgəsində dünyaya gələn Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvani ilk təhsilini təsəvvüfçü olan atası Molla Sədrəddindən, əqaid, məntiq və digər elm sahələrindəki təhsilini isə Əllamə Hüseyin Xalxalidən almışdır. Şirvan bölgəsi Səfəvilərin hakimiyyəti altında keçməsi ilə əvvəlcə Hələbə, sonra da Türkiyənin Diyarbəkir şəhərinə köçən görkəmli mütəfəkkirimiz, burada vəzir Nasux Paşanın müəllimi olmuşdur. Əvvəllər şafei məzhəbində ikən sonradan hənəfi məzhəbinə keçən Şirvani

həmin dövrlərdə Xosrov paşa mədrəsəsində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, lakin sonradan tələbəsi Nasux paşa sədrəzəm olduqda, onunla birlikdə İstanbula getmişdir. Çox dərin düşüncə tərzi və elmi fəaliyyəti ilə İstanbulda I Əhmədin və alimlərin müsbət rəylərini qazanan Şirvani 1621-1627-ci illər arasında müxtəlif mədrəsələrdə müəllim və qazı vəzifələrində işləmişdir. Elə bu illər ərzində, təxminən, 1624-cü ildə elmdə Hələb və Məkkə dərəcələrinə layiq görülərək mükafatlandırılan filosofumuz 15 avqust 1627-ci ildə vəfat etmiş və İstanbul şəhərinin Üsküdar bölgəsində dəfn edilmişdir (Altıntaş 2010, c. 39, 208).

Filosofun təfsir, hədis, fiqh və kəlam elmlərində olduğu kimi, fəlsəfə sahəsində də bir neçə əsəri mövcuddur. Məsələn, onun *Şərh alə cihətil-vahdə lil-Fənari*⁴, *Haşiyə alə Haşiyətil-Xalxali alət-Təhzi*⁵, *Haşiyə alə şərhi İsağucili-Husaməddin*⁶, *Haşiyə aləl-Haşəyətis-suğra lis-Seyyid*⁷, *Talikat alə Haşiyətis-Seyyid aləş-şəmsiyyə*⁸ adlı əsərləri fəlsəfi mahiyyətli əsərlər kateqoriyasına aid edilə bilər.

Son olaraq onu da qeyd edək ki, nəzəri fəlsəfədən praktiki fəlsəfəyə kimi davam edən bir silsilə içində, xüsusilə məntiq və əxlaq fəlsəfəsinə dair görüşləri ilə nəzəri cəlb edən Şirvani fəlsəfəyə dair yazmış olduğu əsərləri ilə İslam fəlsəfəsinin təşəkkülündə və bu ənənənin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynayan filosoflardan biridir.

Psixoloji və epistemoloji mənbəyi etibarilə əxlaq

a. Şirvaninin əxlaq fəlsəfəsinin əsas problemləri və terminləri

Hər bir mütəfəkkirin dünyagörüşü, sözsüz ki, müəyyən problem və ya problemlər çərçivəsində formalaşır və müzakirə obyektinə çevrilir. O cümlədən, Şirvaninin əxlaq düşüncəsi də etikanın müəyyən problemləri çərçivəsində formalaşmışdır. Şirvaninin əxlaq fəlsəfəsinə dair apardığımız tədqiqatlar nəticəsində belə məlum olur ki, onu, əsasən, bu suallar maraqlandırmışdır: Əxlaq nədir? Əxlaq dəyişə bilərmi? Əxlaqın mənbəyi nədir? Əsas əxlaqi məziyyətlər

⁴ Əsər Molla Fənarinin məfhum və nəsnələrin ortaq cəhətlərini müzakirə edən risaləsinin şərhindən ibarətdir.

⁵ Əsər Taftazaninin “*Təhzi*bul-mantık vəl-kəlam” adlı əsərinin haşiyəsindən ibarətdir. Əsərin əlyazma nüsxəsi İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasında (Sərəz no: 2264/6) mövcuddur.

⁶ Əsərin əlyazma nüsxəsi İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasında (Şəhid Ali Paşa no: 1770/1) mövcuddur.

⁷ Əsər Seyyid Şərif Cürcaninin məntiqə dair haşiyəsinə həsr olunmuşdur. Əsərin əlyazması İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasında (Kasidecizade Süleyman Sırrı no: 706/7) mövcuddur.

⁸ Əsər Şəmsəddin Əli b. Ömər əl-Katibinin məntiqə dair risaləsinə Seyyid Şərif Cürcaninin yazdığı haşiyəyə həsr olunmuş qeydlərdən ibarətdir. Əsərin əlyazma nüsxəsi İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasında (Esad Efəndi no: 1940) mövcuddur.

nələdir? Əxlaqi məziyyətlərə və fəzilətlərə necə sahib olmaq mümkündür? Ailə nədir? Ailədə riayət edilməsi zəruri olan əxlaq prinsipləri nələdir? Ailə fərdlərinin əsas öhdəlikləri və vəzifələri nələdir? Siyasət nədir? Dövlət nədir? Dövlətin mövcudluğunu təmin edən amillər nələdir? Siyasətlə əxlaq arasında nə kimi əlaqə var? Dövlətin idarə olunmasında hansı əsas əxlaqi məziyyətlərə ehtiyac var? Üstün məziyyətli dövlət nədir? İdarəetmədə əsas meyar kimi əxlaq prinsiplər, yoxsa idarəetmə forması nəzərə alınmalıdır? Dövlət məmuru olmaq üçün hansı məziyyətlər zəruridir? Siyasətin əsas prinsipləri nələdir?

Yuxarıdakı suallar, demək olar ki, əxlaq fəlsəfəsi tarixində bir çox filosof və mütəfəkkiri düşündürən məsələlər olmuşdur və bu gün də belədir.

Şirvaninin əxlaq fəlsəfəsi ilə əlaqədar ağla gələn ən mühüm suallardan biri də onun əxlaq düşüncəsinin əsasını hansı terminlərin təşkil etdiyinə dairdir. Belə bir sual onun əxlaq düşüncəsi haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Terminlərə dair əldə edəcəyimiz bilik və məlumatlar mütəfəkkirin dünyagörüşünün məzmun və mahiyyətinin rahat dərk edilməsini təmin edəcəkdir. Buna görə də Şirvaniyə görə, əxlaq psixoloji və epistemoloji mənbəyi problemini müzakirə obyektinə çevirməzdən əvvəl, bu fəlsəfənin təməlini təşkil edən bəzi terminlərə burada qısa şəkildə yer vermənin uyğun olacağını düşünürük.

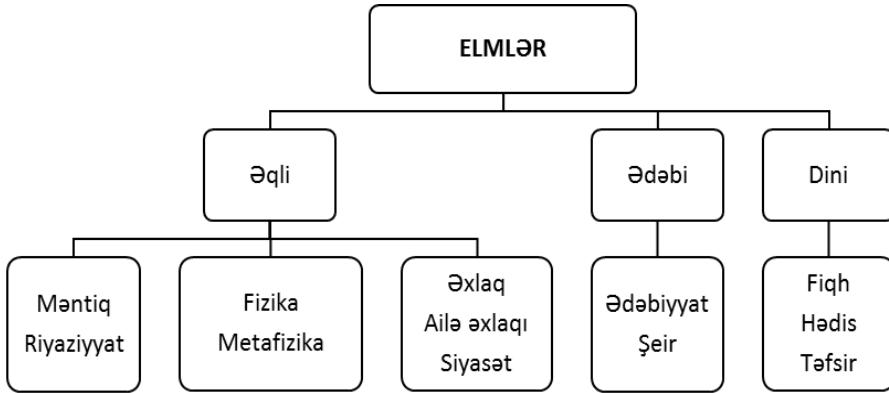
Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, Şirvaninin əxlaq fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən terminlər İslam əxlaq fəlsəfəsinin ilkin dövründə müzakirə obyektinə çevrilən məfhumlardır. Müşahidələrimiz onu göstərir ki, əxlaq fəlsəfəsinin terminoloji bazası etibarilə Şirvani xələflərinin təsiri altında qalmışdır. Belə ki, İslam filosoflarında olduğu kimi, onun da əxlaq fəlsəfəsinin əsasını “əxlaq”, “mələkə” (potensiya), “fitri əxlaq və qazanılmış əxlaq”, “insan”, “nəfs” (ağıl, qəzəb, şəhvət qüvvəsi), “nəfsi əmmarə / nəfsul-bəhimiyə”, “nəfsi ləvvamə / nəfsus-səbiyyə”, “nəfsi-mütmainnə”, “teorik ağıl” (əl-aklun-nazariyyə), “praktiki ağıl” (əl-aklul aməliyyə), “fəzilət”, “rəzilət” (fəzilətsizlik), “hikmət”, “iffət”, “cəsarət”, “ədalət”, “elm”, “səbir”, “Allah”, “şəriət”, “ilmü tədbiril-mənzil” (evin /ailənin idarə olunması elmi), “əs-siyasətül-mədəniyyə” (siyasət və əxlaq), “mədinə”, “təməddun” (sosiallaşma), “uluvvi-him-mət”, “ədalət” və. s. kimi terminlər təşkil edir.

Bu terminlərdən görünür ki, Şirvani Platon və Aristoteldən etibarən davam edən nəfs konsepsiyasını qəbul etməklə yanaşı, Quran mərkəzli nəfs anlayışını və ona dair təsnifatı da mənimsəmişdir. Şirvaninin ağıl ilə əlaqədar istifadə etdiyi terminlərə nəzər saldıqda isə onun İslam filosofları vasitəsilə Aristotelin ağıl nəzəriyyəsi və ona dair təsnifatın təsiri altında qaldığı aydın görünür. “İlmü tədbiril-mənzil” (evin /ailənin idarə olunması elmi) və “əs-siyasətül-mədəniyyə” kimi terminlər isə praktiki fəlsəfənin İbn Sinada aldığı

son şəklinin Tusi və digər İslam əxlaq filosoflarında olduğu kimi Şirvani tərəfindən də qəbul edildiyinə dair işarələr verir.

b. Əxlaqın elmlər təsnifatındakı yeri

Elmləri dini, ədəbi və əqli (nəzəri) elmlər şəklində üç qrupda təsnif edən filosof məntiq, fizika, metafizika, riyaziyyat və əxlaq kimi fəlsəfənin sahəsinə daxil olan elmləri əqli elmlər kateqoriyasında dəyərləndirmişdir.⁹ Onun elmlər təsnifatını bir sxem vasitəsilə təfsilatlı şəkildə aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

Filosofun məntiqə dair yazdığı əsərlərin, ümumiyyətlə, şərh və haşiyyə xarakterli əsərlər olduğunu deyə bilərik. Bu mənada əsərlərinə şərh və haşiyyə yazdığı müəlliflər arasında Molla Fənarı, Təftəzani, Şəmsəddin Əli b. Ömər əl-Katibi və Seyid Şərif Cürcaninin adlarını qeyd etmək olar. İslam fəlsəfəsinin təşəkkülünə dair xidmətləri məntiq sahəsində yazmış olduğu şərh və haşiyələrlə məhdudlaşmayan Şirvani praktik fəlsəfəyə dair əsərləri ilə də ön plana çıxmaqdadır. Bu mənada, onun “*əl-Fəvaidul-haqqaniyyə*” adlı əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbn Miskəveyh və Nəsirəddin Tusi kimi Şirvani də qeyd edilən əsərindən nəzəri fəlsəfənin mövzularına yer verdikdən sonra, praktiki fəlsəfənin tədqiqat mövzuları olan əxlaq və siyasət fəlsəfəsi üzərində durur. Bu mənada əvvəlcə əxlaq elminin mahiyyəti, əxlaqın definisiyası, fəzilət və fəzilətsizliklər, ailə əxlaqı, siyasət əxlaqı və fəlsəfəsi və s. kimi mövzular Şirvani tərəfindən geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Sələfləri kimi onun fəlsəfəsində də siyasət məsələsi əxlaq fəlsəfəsinin əsas mövzularından biri kimi və əxlaq ilə əlaqəli şəkildə tədqiq. Belə bir yanaşmaya görə, əxlaq fəlsəfənin olduğu kimi, siyasətin də əsas məqsədini təşkil edir. İslam fəlsə-

⁹ Bax. Məhəmməd Əmin Şirvani, *əl-Fəvaidul-hakkaniyyə*, Süleymaniyyə Kitabxanası, Amcazadə Hüseyn Paşa 321/1,4a; Raşid Efendi Kitabxanası 600, 5b; Köprülü Kitabxanası, Mehmet Asım Bey 469/1, 4a-4b.

fəsinə Farabi tərəfindən qəbul edilən bu tendensiya sonrakı dövrlərdə Nəsirəddin Tusi və hətta Osmanlı əxlaq düşüncəsində Kınalızadə Əli Əfəndi və Taşköprizadə tərəfindən də ənənəvi olaraq qəbul edilmişdir (Qafarov 2011). Bu tezi məqalənin bundansonrakı bölümünü təşkil edən “Şirvaninin əxlaq fəlsəfəsi” başlıqlı fəslində müqayisəli şəkildə əsaslandıracağımız üçün burada bu qədərini söyləməklə kifayətlənirik.

c. Terminoloji aspektdən əxlaq və onun mənbəyi

Əxlaq elmini fəzilət və fəzilətsizliklər aspektindən izah edən Şirvaniyə görə, bu elm yaxşı və pisin, fəzilət və fəzilətsizliyin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu, insanın əxlaqi qabiliyyətlərini və onun məsuliyyət daşdığı vəzifələri, fəzilətləri əldə etmə və fəzilətsizliklərdən xilas olma yollarını öyrədən bir elm sahəsidir. Bu mənada əxlaq elminin mövzusu əsas etibarilə xarakter, mələkə və əxlaqi keyfiyyətlərə bürünən insani nəfs/ruhdur. (Şirvani, *Fəvaidul-hakkaniyyə*, Amcazadə 88a; Raşid Efəndi 170 b; Mehmet Asım Bey 105b.) Beləliklə, əxlaqın mənbəyi insan nəfsidir.

Şirvaniyə görə, əxlaq insan nəfsindən davranışların rahatlıqla ortaya çıxmasını təmin edən psixoloji qabiliyyət və potensialdır. Sözügedən bu psixoloji qabiliyyətə sələfləri kimi, Şirvani də buna “mələkə” deyir. Bu, insan nəfsində yerləşən və sürətli şəkildə yox olmayan, ortadan qalxmayan bir məziyyətdir. Adına “əxlaq” deyilən bu məziyyətin **təbii** və **qazanılmış** olmaqla iki növü vardır. Təbii əxlaq adət halına gəlmiş əxlaqdır. Digəri isə adından da məlum olduğu kimi, müəyyən bir müddət ərzində sonradan qazanılan əxlaqdır. Şirvaniyə görə, təbii əxlaq şəxsin mizacının (fiziki tərkib) əsl fitrətində gizli və xüsusi bir məziyyətə əlverişli olan şeydir. Məsələn, isti və quru olan insan mizacı qəzəbə, isti və yaş olan mizac şəhvətə (arzuya), soyuq və yaş olan mizac unutmağa, soyuq və quru olan mizac isə düşüncəsizlik və avamlığa əlverişlidir. Qazanılmış əxlaq isə başlanğıcda insanın öz ixtiyarı ilə bir davranışı davamlı şəkildə nümayiş etdirməsi və onu təkrarlayaraq instinkt halına gətirməsi ilə və ya bir davranışı davamlı şəkildə icra etməklə təşəkkül edib formalaşan əxlaqdır. Qeyd edək ki, qazanılmış əxlaq da eyni ilə fitri əxlaq kimi, hər hansı bir düşüncə fəaliyyəti olmadan müəyyən əxlaqi davranışı insan nəfsindən (ruhundan) rahatlıqla ortaya çıxaracaq bir potensial, bir mələkə ola bilər (Şirvani, Amcazadə 88a; Raşid Efəndi 170 b; Asım Bey 105b; krs. Tûsî, 1369, s. 26.) Nəticə etibarilə əxlaq insanda həm fitrətən var olan xarakter potensialını, həm də sonradan qazanılan və insan ruhunun dərinliklərinə kök salan qabiliyyəti ifadə edir.

Əxlaqın mahiyyətinə dair definisiyaya əsasən deyə bilərik ki, əxlaqın dəyişən və dəyişməyən cəhətləri vardır. Onun dəyişməyən cəhəti insanın dün-

yaya gəlişi ilə birlikdə gətirdiyi fitri xarakteri, dəyişən tərəfi isə sonradan insanın yaşadığı həyat və təcrübələrlə mənimsədiyi xarakterdir ki, Şirvani buna “qazanılmış əxlaq” deyir. Bu mənada, şübhə yoxdur ki, əxlaq elminin insanın əxlaqını dəyişdirmədə həm nəzəri, həm də praktiki faydası vardır. Şirvaninin də qeyd etdiyi kimi, əxlaq elminin nəzəri faydası ondan ibarətdir ki, bu elm insan nəfsində və ya ruhunda gizli olan xüsusiyyətləri ortaya çıxarır. Praktiki faydasına gəlinə, əxlaq elmi insanın yüksək əxlaqi məziyyətləri əldə etməsinə imkan yaradır (Şirvani, Amcazadə 88b; Raşid Efendi 171a-171b; Asım Bey 106a.)

Əxlaqın fitri olduğu kimi, sonradan qazanıla bilən bir xarakter olması düşüncəsi sələfləri kimi, Şirvaninin fəlsəfəsində də əxlaqın dəyişməsinin mümkün olduğu fikrinin qəbul edildiyini deməyə imkan verir. Onun bu mənadakı görüşlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Şirvani insan əxlaqının dəyişməsinin mümkün olduğunu düşünür. Əxlaqın dəyişməsinin mümkünlüyü isə əxlaq elminin dərinədən öyrənilməsi və tətbiq edilməsi ilə düz mütənasibdir (Şirvani, Amcazadə 88a; Raşid Efendi 170b-171a; Asım Bey 105b.)

Praktik fəlsəfənin təsnifat etibarilə İbn Sinada aldığı son formasını (əxlaq, ailə və siyasət fəlsəfəsi) mənimsədiyi görünən Şirvaninin əxlaq elminin və əxlaqın definisiyası, onun mövzusu və əxlaqın psixoloji əsasları kimi mövzularda da İslam əxlaq fəlsəfəsinin mühüm simalarından olan Nəsirəddin Tusinin görüşlərinin təsiri altında qaldığı bariz şəkildə görülür. Ehtimal edilə bilər ki, Şirvani özündən əvvəl bu sahədə mühüm əxlaq əsərləri ortaya qoyan Cəlaləddin Dəvvəninin (v. 908/1502) “*Əxlaqi-Cəlalî*”, Kınalızadə Əli Əfəndinin (v.979/1572) “*Əxlaqi-Alai*” və Muhyii Gülşəninin (v. 1014/1606) “*Əxlaqi-kiram*” adlı əxlaq əsərləri vasitəsilə Tusinin görüşlərini müəyyən qədər mənimsəmişdir.

Sələflərinin izi ilə gedən Şirvani insanın əxlaqi davranışlarının psixoloji mənbəyinin nəfs və ya ağıl olduğunu düşünür. Ağıl nəzəri və praktiki olmaqla iki qüvvədən ibarət olduğunu deyən Şirvani insandakı qəzəb və şəhvət qüvvələrini praktik ağıl qüvvələri hesab edir. Ona görə nəzəri ağıl kamilliyi onun əşyanın həqiqətini bilməsi ilə düz mütənasibdir. Praktiki ağıl etibarilə insani nəfsin kamilliyi isə praktiki ağıl nəfsi ifrat və təfriddən qoruması ilə mümkündür ki, əxlaq elmində buna “orta yol” deyilir. Orta yolun təqib edilməsində əsas meyarı məhz nəzəri ağıl təşkil edir. Nəzəri ağıl həqiqətləri idrak edərək nəticələri analiz etmə və yaxşı ilə pisi ayırd etmədə əsas amildir. Bu cəhəti etibarilə nəzəri ağıl Şirvaninin fəlsəfəsində “nəfsi-mutmainnə” və “mələkiyyə” kimi teoloji ifadələrlə adlandırılmasını da təsadüfi hesab etmək olmaz. Nəfsin digər qüvvəsi olan şəhvət qüvvəsi isə insanı faydalı olduğunu düşündüyü şeylərə sövq edən və qidalardan həzz almağı təmin edən əsas

amildir. Nəzəri ağılın bildiyi həqiqətlərin meyar olmadığı bəşəri arzulara şəhvət qüvvəsi insanı, ancaq faydalı deyə zənn etdiyimiz zərərlərə sövq edər. Bu mənada, Şirvaninin şəhvət qüvvəsini həm də dini mətnlərdən iqtibas etdiyi “bəhimi-qüvvə” (heyvani güc) və ya “əmmarə nəfs” (pis işlərə sövq edən nəfs) kimi terminlərlə adlandırması olduqca məntiqlidir. Bu məntiqlə Şirvani nəfsin üçüncü qüvvəsi olan qəzəb qüvvəsini (ən-nəfsus-səbiyyə) də Qurandan əxz etdiyi “ləvvamə nəfs” (qınayan nəfs) adlandırır. Bütün bunları nəzərə alsaq, Şirvaninin İbn Miskəveyh, Nəsirəddin Tusi, Kınalızadə Ali və digər İslam mütəfəkkirlərinin əxlaq düşüncəsindən kifayət qədər bəhrələndiyini deyə bilərik (Şirvani, Amcazadə 88b; Raşid Efendi 171 b; Asım Bey 106a. müqayisə et. İbn Miskəveyh, 1924, s. 23-24; Tusi, 1369, s. 35-37, 49-59; Kınalızadə, 1248, s. 34-35, 54).

Sələflərinin düşüncələrinə müvafiq olaraq fəzilətlərin meydana gəlməsini insan nəfsində mövcud olan düşünmə, qəzəb və arzu qüvvələrinin ədalət prinsipinə uyğun olan funksionallığı ilə əlaqələndirən Şirvaninin əxlaq fəlsəfəsində də ədalət həm psixoloji qüvvələr arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində əsas meyar, həm də bütün fəzilətlərin bir insanda cəmləndiyini ifadə edən son fəzilətdir. Belə demək mümkündür ki, İbn Sina, İbn Miskəveyh və Nəsirəddin Tusinin nəfsin qüvvələri ilə fəzilətlər arasındakı münasibətlərə dair açıqlamaları Şirvani tərəfindən bilavasitə mənimsənilmişdir. Belə ki, Şirvaniyə görə, düşünmə qüvvəsinin mötədil fəaliyyətindən hikmət, şəhvət qüvvəsinin mötədil fəaliyyətindən iffət, qəzəb qüvvəsinin mötədil fəaliyyətindən isə şücaət (cəsarət) fəziləti meydana gəlir. Ədalət bu fəzilətləri meydana gətirən nəfsin qüvvələrinin fəaliyyətində əsas meyar olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onların məcmu halda bir insanda olmasını ifadə edən ümumi bir fəzilət-ümumi üstün məziyyət statusundadır. Buna əsasən biz bir insana ədalətlidir deyəndə onun eyni zamanda hikmətli və ya bilikli, iffətli və cəsarətli olduğunu ifadə etmiş oluruq (Şirvani, Amcazadə 88b; Raşid Efendi 171b-172a; Asım Bey 106a.)

Bu fəzilətlərdən hər birinin definisiyası isə belədir: “Hikmət güc miqdarınca həqiqəti olduğu kimi bilməkdir”. “Cəsarət qorxulu işlərə həyəcanlanmadan təşəbbüs etmənin düşüncəyə müvafiq olması üçün fəaliyyətlərdə ağıla tabe olmaqdır”. “İffət hansı növdən olmasına baxmayaraq, həva və həvəsin köləliyindən və həzlərə xidmət etməkdən xilas olmaq üçün nəfsin heyvani qüvvəsinin insanın düşünən qüvvəsinə boyun əyməsidir. Şəhvət qüvvəsinin ifrat həddi arsızlıq və əxlaqsızlıqdır. Təfrit nöqtəsi isə istəksizlikdir. Yəni ağıl və şəriətin icazə verdiyi ölçüdə insanın həzzverici şeyləri tələb etmədə yaradılış nöqsanlığına görə deyil, məhz insanın öz seçimi ilə bu mənada nöqsanlı olmasıdır.

Burada əxlaqi fəzilətlərin mənbəyi etibarilə bir məqama da toxunmaq yerində olar. Belə ki, Şirvani sələflərindən fərqli olaraq *elm* və *səbir* kimi iki fəzilətin dörd əsas fəzilətin varlıq səbəbi olduğu fikrini irəli sürür (Şirvani, Amcazadə 89a; Raşid Efendi 172 b; Asım Bey 106b).

Ədalətin dini məsələlərdəki əhəmiyyətinə də toxunan Şirvani bu fəzilətə sahib olan kimsənin Allaha iman məsələsində təşbeh ilə tatil arasında orta bir yolda olacağını qeyd edir¹⁰ ki, bu da insanların sağlam tövhid inancına malik olmaları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Sələfləri kimi Şirvani də əxlaqi həm insanda fitrətən mövcud olan xarakter, həm də sonradan qazanılan və insan ruhunun dərinliklərinə kök salan qabiliyyət olaraq tərif edir. Bu mənada, əxlaq elminin mövzusu xarakter, qabiliyyət və əxlaqi keyfiyyətləri ehtiva edən insani nəfs/ruhdur. Elə isə həm xarakter və qabiliyyət, həm də davranış olaraq əxlaqın mənbəyi məhz insan ruhdur. Bu fikir Şirvaninin əxlaqın psixologiyasına dair görüşlərində özünü bariz şəkildə büruzə verir. Belə ki, Şirvani əxlaqın psixoloji mənbəyinin bəşəri nəfs/ruh və onun qüvvələrinin (ağıl, qəzəb və şəhvət) olduğunu, etik mühakimələrin müəyyənləşdirilməsi etibarilə epistemoloji mənbəyinin isə ağıl olduğunu düşünür. Aqlın nəzəri və praktiki olmaqla iki qüvvədən ibarət olduğunu söyləyən Şirvani insandakı qəzəb və şəhvət qüvvələrini praktik aqlın qüvvələri hesab edir. Əxlaq etibarilə orta yolu müəyyənləşdirmə qabiliyyətinə malik olan nəzəri ağıl həqiqətləri idrak edərək, nəticələri analiz etmə və yaxşı ilə pisi ayırd edən əsas potensialdır. Şirvaninin nəzəri aqlın bu kimi funksiyasından çıxış edərək, onu Quran əsaslı terminlərlə (“nəfsi-mutmainnə” və “mələkiyyə”) vəsf etmiş olması fəlsəfə-din münasibətləri etibarilə diqqətəlayiqdir. Nəfsin digər qüvvəsi olan şəhvət qüvvəsi isə insanı faydalı olduğunu düşündüyü şeylərə sövq edən və qidalardan həzz almağı təmin edən əsas amildir. Nəzəri aqlın bildiyi həqiqətlər meyar olaraq nəzərə alınmadığı təqdirdə, şəhvət qüvvəsi insanı faydalı deyə zənn etdiyi zərərlərə sövq edər. Buna görə də Şirvani şəhvət qüvvəsini dini mətnlərdən əxz etdiyi “bəhimi-qüvvə” (heyvani güc) və ya “əmmarə nəfs” (pis işlərə sövq edən nəfs) kimi terminlərlə ifadə edir. Bu məntiqlə Şirvani nəfsin üçüncü qüvvəsi olan qəzəb qüvvəsini (ən-nəfsus-səbiyyə) də yenə Qurandan əxz etdiyi “ləvvamə nəfs” (qınayan nəfs) termini ilə ifadə edir.

Əxlaqi (yaxşı və pis) davranışların meydana gəlməsini insan nəfsində mövcud olan düşünmə, qəzəb və arzu qüvvələrinin ədalət prinsipinə uyğun

¹⁰ Yəni ədalətli bir insan Allahı başqa varlıqlara bənzətməz və Allahın sifətlərinin olduğu görüşünü mənimsəyər.

olan funksionallığı ilə əlaqələndirən Şirvani ədaləti həm psixoloji qüvvələr arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində əsas meyar, həm də bütün fəzilətlərin bir insanda cəmləndiyini ifadə edən ümumi fəzilət olaraq görür.

Nəticə etibarilə demək olar ki, pratiki fəlsəfənin İbn Sinaya məxsus təsnifat formasını (əxlaq, ailə və siyasət fəlsəfəsi) mənimsəyən Şirvani əxlaqın psixoloji və epistemoloji mənbəyi kimi mövzularda, xüsusilə Nəsirəddin Tusinin görüşlərinin təsiri altında qalmışdır. Bu təsirin Cəlaləddin Dəvvəninin *Əxlaqi-Cəlalî*, Kınalızadə Alinin *Əxlaqi-Alai* və Muhyii-Gülşəninin *Əxlaqi-kiram* əsərləri vasitəsilə ola biləcəyini ehtimal edirik.

ƏDƏBİYYAT

Acluni. (1351). *Kəşfu'l-hafa, Məktəbətü'l-Qüdsi, Qahirə.*

Akseki Ahmet Hamdi. (1968). *Ahlak dersleri, Üçdal Yayınları, İstanbul.*

Altıntaş Ramazan. (2010). “Şirvani Sadreddinzade” maddəsi. *DİA. İstanbul. c. 39, (s. 208).*

Aristoteles. (1998). *Nikhomakhos'a etik, trc.: Saffet Babür, Ayraç Yay. Ankara*

_____ (1993). *Politika, trc.: Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.*

Cihan Ahmet Kamil. (2013). “Şirvani'nin ilimlerin tanımı ve meseleleri ile ilgili eseri: əl-Fəvaidü'l- həqqaniyyə”, *The Journal of Acedemical Social Sciences, Volume 6, Issue 4, April. (s. 229-243).*

Çağrıçı Mustafa. (1991). *Anahatlarıyla İslam ahlakı, Ensar Yay, İstanbul.*

Çelik Ömer. (1991) “Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şirvani'nin hayatı ve Feth Suresi tefsirinin tahkiki” (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Hadis Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi.)

_____. (1995-1997). “Muhammed Emin b. Sadruddîn eş-Şirvânî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 13-14-15, (s. 211-224).*

Durusoy Ali. (1992). *İbn Sina felsefesi'nde nefis, akıl ve ruh, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İstanbul.*

Erdem Hüsamedin. (2002). *Ahlak felsefesi, Hü-Er Yayınları, Konya.*

Fərabî. (1993). *Fusulu'n-müntəzəa, nəşr. Fevzi M. Nəccar, Beyrut.*

_____. (1985). *Kitabü arai əhli'l-mədinəti'l-fazıla, tah. Elbir Nasri Nadir, Darü'l-Məşriq, Beyrut.*

_____. (1986). *Kitabü's-siyasəti'l-mədəniyyə*, təh. Fəvzi Mitri Neccar, Beyrut.

_____. (1992). *Kitabu't-tənbiḥ ala səbili's-saadə*, (əl-A'malü'l-Fəlsəfiyyə içində) təh. Cafər al-Yasin, Beyrut.

Qafarov Anar. (2014). "İslam fəlsəfəsinin inkişafında rol oynamış Azərbaycanlı filosoflar", *Azərbaycanda ənənəvi din*, redaktorlar: Aqil Şirinov və Nahid Məmmədov, Bakı, (s. 132-196).

Gafarov Anar. (2011). *Nasiruddin Tusi'nin ahlak felsefesi*, İsam Yay, İstanbul.

İbn Miskeveyh. (1924). *Təhzibu'l-axlaq və tathiru'l a'raq*, təh. İbnu'l Xatib, Matbaatü'l-Mısıriyyə, Qahirə.

İbn Sina. (1992). *ən-Nəcat*, təh. Abdurrahman Uməyrə, Daru'l-Cil, Beyrut.

_____. (1911). "Kitabu's-siyase li-İbn Sina", *Makalatün fəlsəfətun qadimətun li ba'zi məşahiri fəlasifəti'l-ərəb içində*, nəşr. Louis Maaluf, Beyrut.

_____. (2005). *Metafizik*, trc.: Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera yayınları, İstanbul.

_____. (1953). *Uyunü'l-hikmə*, nəşr: H. Ziya Ülken, Ankara.

_____. (tarixsiz). *Risalə fi aksami'l-ulumu'l-akliyyə*, *Tis'u rəsail fi'l-hikməti və't-tabiiyyat içində*, 2. Baskı, Daru'l-Arab, Qahirə, (s. 104-118).

Kınalızade Ali Çelebi. (1248). *Ahlak-ı Alai*, Bulak Matbaası, Misir.

_____. (t.y.). *Devlet ve aile ahlakı*, haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Məmmədov Zakir. (2006). *Azərbaycan Fəlsəfəsi tarixi*, Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.

Nasr Seyyid Hüseyin. (2010). "Azərbaycan məktəbi və onun islam fəlsəfəsi ənənəsi ilə əlaqəsi", *İbnül-Ərəbi və Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı* (konfrans materialları məcmuəsi), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, (s. 122-123).

Platon. (2001). *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul.

_____. (1989). *Menon*, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yay., Ankara.

Şərifov Kamandar. (2017). "Muhammed Emin Şirvânî Üsküdârî", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX*, 11-13 Kasım, 2016, *Bildiriler*, c. II, Editör: Dr. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: Bilnet Matbaacılık, (səh. 217-221).

Şirvani Muhammed Emin. *əl-Fəvaidu'l-haqqaniyyə*, Süleymaniye Kütüphanesi Amcazâde Hüseyin Paşa 321/1.

_____. *əl-Fəvaidu'l-haqqaniyyə*, Raşid Efendi Kütüphanesi 600.

Tûsî Nasîruddîn. (1369). *Ahlâk-ı Nâsirî*, tenkit və tashih: Ali Rıza Haydari, Mücteba Minovi, 4. baskı, Tahran: Şirket-i Sihami.

_____. (2007). Ahlak-ı Nasiri, trc.: Anar Gafarov-Zaur řükürov, Litera yayınları, İstanbul.

Yalın Salih. (2013/1). “řirvani`de Ahlak ve Siyaset”, Bilimname: Düşünce Platformu, sayı: 24, (s. 9-30).

д.ф.ф., доц. Анар Гафаров

**«ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И
ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ МОРАЛИ НА
ПРИМЕРЕ ФИЛОСОФИИ МУХАММЕДА АМИНА САДРАДДИНА
ШИРВАНИ »**

РЕЗЮМЕ

Сохранение существования каждой нации и народа прямо пропорционально его признанию себя с точки зрения национальных, культурных и исторических аспектов. В этом смысле, в обязанность каждого индивида и ученого нашего народа, имеющего глубокие исторические и культурные корни, входит выявление и изучение произведений основных мыслителей культурного наследия Азербайджана, а также доведение их народу и даже всему миру, то есть защита культурное наследие Азербайджана. Подготовленная нами статья под названием «Проблема психологических и эпистемологических источников морали: на примере философии Мухаммеда Амина Садраддина Ширвани (т.1036 / 1627)» является результатом такого сознания.

Основная цель исследования - выявить мнения и взгляды Мухаммеда Амина Ширвани относительно проблемы источника морали, которые почти никогда не изучались в нашей стране, превратить их в предмет обсуждения в контексте основных этических проблем сознания морали.

Статья содержит три основных тезиса: 1. Мухаммед Амин - мыслитель, которого с его научным подходом и заслугами известен не только на Кавказе, но и в Османской империи; 2. Согласно Ширвани, источником морали как характера, способностей и поведения является человеческий дух, а эпистемологическим источником морали с точки зрения определения этических суждений является только разум. 3. Его моральная мысль носит следы древнегреческой философии морали, средневековой исламской философии морали, особенно следы философии морали Насируддина Туси, который систематизировал философию в исламском мышлении.

Ключевые слова: Мухаммед Амин Ширвани, Исламская философия, мораль, Нафс, Разум.

Assoc. Prof. Anar Gafarov

**THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL AND
EPISTEMOLOGICAL SOURCE OF MORALITY: ON THE
EXAMPLE OF THE PHILOSOPHY OF MOHAMMAD AMIN
SADRADDIN SHIRVANI**

ABSTRACT

The preservation of the existence of each nation and people is directly proportional to its recognition of itself in terms of national, cultural and historical aspects. In this sense, it is duty on every person and scientist of the Azerbaijani people, having profound historical and cultural roots, to explore and to study the works of the main thinkers of the cultural heritage of Azerbaijan and to discover truths related to them and declare them to the public and even to the world, and shortly, to protect the cultural heritage of Azerbaijan. The article “The problem of psychological and epistemological source of morality: on the example of the philosophy of Mohammad Amin Sadraddin Shirvani (v.1036 / 1627)” is a result of the duty consciousness.

The main purpose of the research is to explore the facts about the Muhammad Amin Shirvani`s thought and approach related to the problem of source of morality which is almost never studied in our country, to make his ethical thought a subject of discussion in the context of the main ethical problems.

The article contains three main thesis: 1. Mohammed Amin is a thinker who is known not only in the Caucasus, but also in the Ottoman borders with his scientific approach and services; 2. According to Shirvani, the source of morality as both character and ability, and behavior is the human spirit, but the epistemological source of morality in terms of defining ethical judgments is just the mind.

His moral thought has traces of Ancient Greek moral philosophy, the medieval Islamic moral philosophy, especially traces of the moral philosophy of Nasiruddin Tusi who makes the philosophy even more systematic in Islamic thought; 3. With the tradition comes from Aristotle and Farabi, Mohammad Amin Shirvani's philosophy make politics a subject of discussion as a problem of ethics.

Keywords: *Mohammed Amin Shirvani, Islamic philosophy, ethics, soul, mind*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d., dos. Ə.M.Məlikov